TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ - I
DERS NOTLARI

---

4. Sınıf - 1. Dönem

aofdestek.net

aofdestek.net

ÇAĞATAY TÜR

Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci döneminin adıdır. 15. yüzyıl başlarından başlar, 20. yüzyılın başlarına kadar devam eder. Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün kuzey ve doğu Türklüğü bu dili kullanmıştır.

Samoyloviç, Orta Asya edebî Türk dilini dört devreye ayırır:

1. Karahanlı Türkçesi veya Kaşgâr Türkçesi (11-12. yy.)
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (13-14. yy.)
3. Çağatayca (15-19. yy.)
4. Özbekçe (20. yy.)

Bu tasnife en büyük itiraz Köprülü'den gelmiştir. O, Çağataycayı şu devirlere ayırır:

1. İlk Çağatay Devri (13. ve 14. yy.)
2. Klasik Çağatay Devrinin Başlangıcı 14. 15. yy.)
3. Klasik Çağatay Devri (15. yy'ın ikinci yarısı)
4. Klasik Devrin Devamı (16. yy.)
5. Gerileme ve Çökme Devri (17-19. yy.)

Janos Eckmann ise sınırları daha net belirleyen bir tasnif yapar:

1. Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesi (11-13. yy.)
2. Harezm Türkçesi (14. yy.)
3. Çağatayca (15-20. yy.)
   - Klasik öncesi devir
   - Klasik devir
   - Klasik sonrası devir

Çağatay Türkçesinin Başlıca İsimleri

Klasik Öncesi Devir

- Sekkâki
- Haydar Harezmî
- Lütfî
- Yusuf Emîrî
- Seyyid Ahmed Mirza
- Gedaî
- Atâî
- Ahmedî
- Yakînî

Klasik Devir

- Ali Şir Nevâyî
- Hüseyin Baykara
- Hamîdî
- Şâhî
- Şiban Han
- Muhammed Salih
- Babür Şah

Klasik Sonrası Devir

- Ebu'l-Gazi Bahadır Han

Çağatayca Sözlükler

- Abuşka Lugati
- Bedâyiü'l-Luga
- Kitab-i Zebân-ı Türkî
- Senglâh Lugati
- Hulâsa-i Abbasî
- El-Tamga-yı Nâsırî
- Fethali Kaçar Lugati
- Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî
- Üss-i Lisân-ı Türkî

Çağatay Türkçesi ile İlgili Çalışmalar

Çağatay Türkçesinin modern gramerleri Janos Eckmann tarafından yapılmıştır:

- *Çağatay Dili Hakkında Notlar*
- "Çağatayca", *Târihî Türk Şîveleri*
- *Küçük Çağatay Grameri*
- *Chagatay Manual*

Ses Özellikleri

1. İlk hecede *e>i* değişmesi vardır:
men > min
sen > sin

2. İkinci hecede *ü* bulunması halinde ilk hecedeki *e ö*'ye döner:
eçkü > öçkü (keçi)

3. Harezm Türkçesinde dudak ve diş-dudak ünsüzlerinden sonra görülen yuvarlaklaşmalar Çağatay Türkçesinde yoktur:
anamnuñ > anamnıñ
sabrum > sabrım
tapup > tapıp

4. Nevâyî'den itibaren üç kelimede *p>f* değişmesi vardır:
toprak > tofrak
yaprak > yafrak
oprak > ofrak (elbise)

5. *w>v* değişmesi görülür:
ew > ev
tawar > tavar

6. Şu kelimelerde *t->d-* değişmesi vardır:
teg > dik (gibi)
takı > dagı (ve, dahı)

7. Diş arası *d* sesi *y* olmuştur:
adak > ayak
ked- > key-

8. Birden fazla heceli kelimelerin sonlarındaki ince ve kalın *g* sesleri tonsuzlaşıp *k* olmuştur:
ulug > uluk
katıg > katık

Biçim Özellikleri

1. İlgi hali ekinde yalnız düz biçimler vardır:
yolnıñ, könlümniñ

2. *-nIñ* yanında *-nI* ilgi hali eki de vardır:
Afrâsiyâbnı oglı

3. Hal eklerinden önce *zamir n'si* kullanılmaz:
başıda, başıdın, atasıga

4. *menim, bizim* yerine *meniñ, biziñ* kullanılır.

5. İsim çekimi *min, sin, dur/tur, biz, siz, durlar/turlar* şeklinde yapılır.

6. *dAçI, -dUk, -gII* sıfat-fiil ekleri kullanılmamaktadır.

7. *-mIş* sıfat-fiil ekinin yerini *-gAn* almıştır.

8. *-yU* zarf-fiil eki *-y* olmuştur:
tiyü > diy

Çağatay Türkçesi Döneminden Örnekler

Gazel

Ey sâki! Ayrılık hazanının içinde, her damlası kehribar gibi olan içki nasılsa öyle sarılık oldum.

Yüzüm ve vücudum kurumuş yaprak gibidir. Bir ağacın dalı ve yaprağı kurumuşsa ondan ne beklenir?

Bu ne hastalıktır ki bir gül yanaklının aşk kıvılcımından gözümün akı ve karası dahi laleye döndü.

Sarı bir şeye bakmak faydalıdır derler. Ben nasıl sarıya bakayım?

Ayrılık güzünde, havadis ağacında sararıp kaldım; hicran günü, o kuşlar arasında gündüz kalanlar gibi.

Akşam ile sabah -eğer sarılık değillerse- gecenin saçını yayıp, güneşin onun yüzünü yırtıp parlak tutması nedir?

Dilenci, bir külçe altın bulup toprağa gömmesi gibi dert de Nevâyî'nin vücudunu toprağa gömdü.

Gazel

aofdestek.net

Yigitligimde idim mübtelÀ yigitlerge
Úarıp hem özni tiler min fedÀ yigitlerge

Gençliğimde gençlere düşkündüm. Yaşlanınca kendimi gençlere feda etmek isterim.

yigitligimde
<yigit - lik - i - m - de
yigit: İsim kökü
-lik-: İsimden isim yapım eki
-i-: Yarcımcı ünlü
-m-: Teklik birinci şahıs iyelik eki
-de: Bulunma hali eki

tiler min
<til - e - r min
til: İsim kökü
-e-: İsimden fiil yapım eki
-r: Geniş zaman eki
min: Şahıs eki

aofdestek.net

Yüzi sarıà başı aú bir úarı hem olsa nî óayf
İnigi úızıl közi úaşı úara yigitlerge

Yüzü sarı, başı ak bir yaşlı da olsa; yanağı kırmızı, kaşı gözü kara gençlerin yanında da olsa gençlere ne yazık.

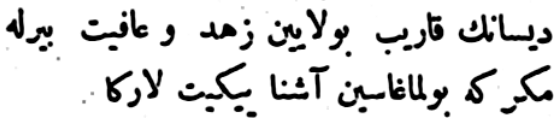

Diseng úarıp bolayın zühd ü èÀfiyet birle
Meger ki bolmaàasın ÀşinÀ yigitlerge

Eğer afiyet içerisinde, gönül hoşluğuyla ibadet edeyim dersen gençlerle tanış olmamalısın.

bolmagasın
<bol - ma - ga - sın
bol-: Fiil kökü
-ma-: Fiilden fiil yapım eki (olumsuzluk)
-ga-: Gelecek zaman eki
-sın: Teklik ikinci şahıs eki

bolayın
<bol - ayın
bol-: Fiil kökü
-ayın: Teklik birinci şahıs emir kip eki

aofdestek.net

Tiler iseng úarılıà 'izz ü rütbesini meger
Könglüni birmegesin dilrubÀ yigitlerge

Yaşlılığın şerefini ve rütbesini istersen, gönül çeken gençlere gönül vermemelisin.

tiler iseng
<til - e - r i - se - ng
til: İsim kökü
-e-: İsimden fiil yapım eki
-r: Geniş zaman eki
i-: Yardımcı fiil
-seng: Geniş zamanın şartı

aofdestek.net

Niçe ki bolsa yigitligde şÿòluú maùlÿb
Velî edeb bile òoştur óayâ yigitlerge

Nasıl ki gençlikte şuhluk istesen de, ancak gençlere edep ve haya yakışır.

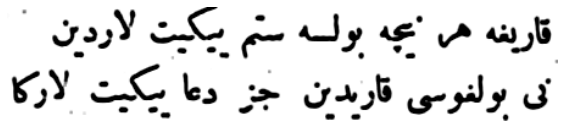

Úariàa her niçe bolsa sitem yigitlerdin
Ni bolàusı úaridin cüz duèÀ yigitlerge

Her ne kadar gençler yaşlılara sitem etseler de, yaşlılara yakışan onlara dua etmektir.

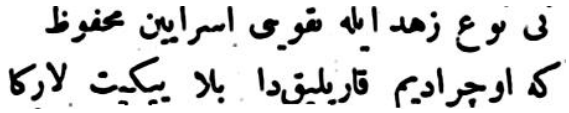

Ni nevè-i zühd ile taúvÀ asrayın maófuô
Ki uçradım úarılıkda belÀ yigitlerge

Gençlerden bela görmüş biri olarak, zühd ile takvayı nasıl besleyip muhafaza edebilirim?

aofdestek.net

Yıtar èaõÀb-ı úarîb nÀ-òulú yigitlerdin
Niçe ki tutsam özimi ata yigitlerge

Her ne kadar kendimi gençlerin atası saysam da, huysuz gençlerden gördüğüm azap yeter.

Gazel

aofdestek.net

Rÿşen durur ki mihr yüzingdin alur ãafÀ
Yoúsa ni vech ile úamer andan tapar øiyÀ

Açıkçası güneş, ışığını senin yüzünden alır. Aksi takdirde ay ondan ne yüzle ışık alırdı.

aofdestek.net

köngül
Ol dem ki rÿó imes idi tin birle aşnÀ

Can ile gönül, aşkının okyanusunda boğulmuştur ki o zaman henüz ruh ile vücut tanışmamıştı.

aofdestek.net

Gülde yüzüng leùÀfetidin rengi körmese
Bülbülàa ni idi bu fiàÀn birle bu nevÀ

Bülbül, senin yüzünün letafetinden gülde bir renk görmese bu kadar feryat eder miydi?

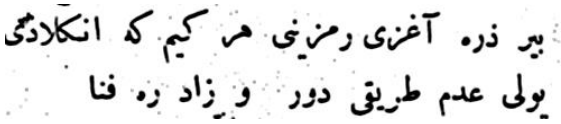

Bir õerre aàızı remzini her kim ki angladı
Yolı èadem-i ùariúidür ü zÀd reh-i fenÀ

Kim ki ağzının sembolünü bir zerre anlarsa, onun yolu yokluk yoludur ve yol azığı da yoktur.

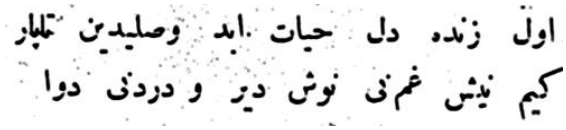

Ol zinde-dil óayÀt-ı ebed vaãlıdın tapar
Kim nîş-i àamını nÿşdir ü derdini devÀ

O canlı gönül, ebedi hayata kavuştuğu zaman gam dikenini tatlı bal eder ve derdine deva bulur.

aofdestek.net

LÀmı ki vaãl ayaàıàa tapmışdur ittiãÀl
Ol lÀmdur ki ortaàa almış anı belÀ

Bir lam harfi ki vasl kelimesinin ayağına takılmıştır. O lamdır ki bela kelimesi onu ortaya almıştır.

aofdestek.net

Özdin úutul NevÀyî vü maúãadúa yırt ki úuş
Bitmez çemenàa bolsa úafes içre mübtelÀ

Nevâyî, özünden kurtul ve maksada ulaş. Böyle yapmalısın; çünkü kafes içinde olan kuş düzlüğe ulaşamaz.

Gazel

وه که جن‌دین بنا ایسنی شمال اوزکاچه
هر دم اولور عطریدین کونکلومه حالی اوزکاچه

Veh ki çemendin yine isti şimÀl özgeçe
Her dem olur èıùridin könglüme óal özgeçe

Vah, rüzgar yine yeşillikten esti. Her zaman bu hoş kokulardan gönlüm bir başka hâl olur.

بلبل و قمری چیکیب لحن و نوا اوزکا نوع
کورکوزا دور سرو و کل غنچ و دلال اوزکاچه

Bülbül ü úumru çikip óalin u nevÀ nevè
Kör közedür serv ü gül ü àonca delÀl özgeçe

Bülbül ve kumru bir başka türlü ötünce, servi ve gül başka görünür.

سوسن اولوب سربلند غنچه قیلیب نوش خند
ایلکا آلاردین یتیب دفع ملال اوزکاچه

Sÿsen olup ser-bülend àonca úılıp nûş-òand
İlke alardın yitip defè-i melÀl özgeçe

Sümbül, başını alıp büyümüş; goncanın açılmasıyla hüzünler başka bir hal ile yok olup gider.

سنبل پرتاب هم لالهٔ سیراب هم
دود ایله اوتدین بولوب شبه و مثال اوزکاچه

Sünbül-i pürtÀb hem lÀle-i sîr-Àb hem
Dÿd ile otdın bolup şibh ü miââl özgeçe

Işıklı sümbül ve taze, körpe lale bir başka güzellikle dumana ve ateşe benziyorlar.

کیردی مکر دلبرم حور پری پیکرم
کلشن ارا کونکلی‌دا فکر وخیال اوزکاچه

Kirdi meger dilberim óÿr-i perî peykerim
Gülşen-ÀrÀ köngülde fikr ü òayÀl özgeçe

Peri yüzlü, cennet kızı görünüşlü sevgilim gül bahçesine girince, gönülde ne fikirler ve hayaller uyandırır.

بولسا منکا داغی یول آندا که عیش ایلار اول
قیلسام ایدی مست اولوب قال ومقال اوزکاچه

Bolsa manga daàı yol andaki èıyş eyler ol
Úılsam idi mest olup úÀl u maúÀl özgeçe

O sevgilim yiyip içerken, yanına gitmeme izin verse ben de zevkten sarhoş olup bir başka söz söylerdim.

Gazel

جانم چیقا دور هجر ایله جانان کیراك ایردی
کونکلوم کویار دور درد ایله درمان کیراك ایردی

CÀnım çıúa dur óicr ile cÀnÀn kirek irdi
Könglüm köyedur derd ile dermÀn kirek irdi

Canım, ayrılık ile çıkmaktadır, bana sevgili gerektir. Gönlüm ise dertlidir, derman gereklidir.

غم شامی‌دا پروانه صفت کیم کویا دورمین
باشیم اوزه اول شمع شبستان کیراك ایردی

áam şÀmıda pervÀne-ãıfat kim guyÀ dürmin
BÀşım üze ol şemè şebistÀn kirek irdi

Pervane gibi hüzün akşamında yanmaktayım. Başımın üzerine harem dairesinin mumu gereklidir.

کوز باغیدا یوز کل آچا دور عشق ولیکن
یوز و خطی‌دین لاله و ریحان کیراك ایردی

Güz bÀàide yüz gül açadur èışú velîkin
Yüz ü òaùùidin lÀle vü reyóÀn kirek irdi

Güz bahçesinde aşkın yüz gülü açmaktadır; ancak yüz ve çizgilerinden dolayı bana reyhan ve lale gerektir.

خوش کیلدی حزین کونکلوم ارا غمزه‌لارینك کیم
آه اوقلاریغه نیچه پیکان کیراك ایردی

Òoş úıldı óazîn könglüm ÀrÀ àamzelering kim
Áh oúlarıàa niçe peykÀn kirek irdi

Hüzünlü gönlümün içine senin o öldürücü bakışların hoş geldi; ancak ah oklarına daha nice kirpik gereklidir.

قبریمغه خرام ایتینك و یوق تخفهٔ وه کیم
بو خس کبی جسم ایچرا بوکون جان کیراك ایردی

Úabrımàa òarÀm itting ü yoú tuófe veh kim
Bu òuş gibi cism içre bu kün cÀn kirek irdi

Kabrime salınarak geldin; ama bir hediye vermedin. Halbuki bu çöp gibi cismimin içine bugün can gerekir.

خوش زینتی کوپ نامه دورور عمر ولیکن
توقیع وفادین انکا عنوان کیراك ایردی

Òoş zineti köp nÀme durur èömr velîkin
Tevúiè-i vefÀdın anga èunvÀn kirek irdi

Ömür, hoş süsü çok olan mektuptur; ancak vefa nişanı olan ömre bir adres gerekir.

بیلمای سینی اول کل قاوار ای زار نوایی
سیندیك انکا بیر بلبل نالان کیراك ایردی

Bilmey seni ol gül úovar ey zÀr NevÀyî
Sindik anga bir bülbül-i nÀlan kirek irdi

Ey ağlayan Nevâyî! Seni o gül bilmiyor. Ona senin gibi inleyici bir bülbül gereklidir.

AOFDersleri.com